

УДК 316.334 1(045)

І. В. Литовченко*кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри соціології та політології
Національного авіаційного університету***ІНСТИТУЦІЙНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ**

Процеси становлення й розвитку суспільства, а також організації життєдіяльності людей у ньому нерозривно пов'язані з функціонуванням соціальних інститутів, що являють собою стандартизовані способи поведінки, за допомогою яких соціальна структура підтримує своє існування в часі і просторі. Соціальний інститут можна визначити як основний елемент соціальної структури суспільства, що інтегрує, упорядковує та координує індивідуальні дії й соціальні взаємовідносини людей у певних сферах суспільного життя: соціальній, політичній, економічній тощо. Однією з особливостей соціального інституту є наявність певних форм обмежень, які створюються суспільством з метою надання певної структури, упорядкованості соціальним відносинам і діям. Сукупність взаємопов'язаних соціальних інститутів, що забезпечують стійкі форми організації та управління суспільством, утворює інституційну структуру суспільства.

Інституційна структура суспільства являє собою упорядкований набір доцільних і життєздатних формальних і неформальних інститутів, які здатні задовольняти суспільні інтереси й потреби, а також регулювати суспільну діяльність, що є необхідною умовою розвитку та функціонування суспільства.

Дослідженням феномена соціального інституту займалися представники соціологічних, економічних, юридичних, історичних та інших наук. Проте, незважаючи на тривалу історію вивчення означеного феномена, наукове теоретизування в цій площині триває й сьогодні, що підтверджує важливість і актуальність цього наукового концепту для соціально-філософських досліджень явищ і процесів, що відбуваються в сучасному суспільстві.

Історія вивчення соціальних інститутів бере початок у дослідженнях різноманітних форм історично сформованої організації соціальної діяльності людей О. Конта та Г. Спенсера. Їхні погляди лягли в основу інституційного підходу, що розглядає соціальні інститути як органи самоорганізації й управління; досліджує синхронну взаємодію соціальних інститутів і його складових тощо. Засновники інституційного підходу здійснили спробу наукового пояснення сутності й ролі соціальних інститутів, а також процесу їх упорядкування в соціальній структурі суспільства тощо [1].

Наукове осмислення сутності інституційної структури суспільства логічно взаємопов'язано з дослідженням проблеми інституціалізації суспільного життя. Важливий внесок у розвиток теорії інституціалізації зробили наукові розробки П. Бергера та Т. Лукмана, котрі здійснили концептуальне осмислення процесів інституціалізації в межах структурно-функціонального підходу. Основні положення означеного підходу дають змогу зробити висновок про те, що соціальний інститут є сукупністю певних нормативно встановлених дій, а також стійкою формою людської поведінки. Ідеї структурно-функціонального підходу подано в працях класичної соціологічної теорії вищезгаданих О. Конта й Г. Спенсера, а також М. Вебера, Е. Дюркгейма, Т. Веблена та ін. У межах цього підходу дослідження соціальних інститутів і процесів інституціалізації здійснювались відомими представниками суспільних наук, а саме: Т. Парсонсом, Р. Мертоном, Д. Гарроу, М. Гловим, В. Добренським, Т. Заславською, С. Кірдіною, С. Фроловим та ін.

Важомий внесок у теорію інституціалізації суспільного життя зробили наукові дослідження П. Бурдьє й Н. Лумана, котрі в межах загальнометодологічної парадигми сформулювали концепцію соціального простору як системи, що є самореферентною, оперативним замкнутою комунікативною системою, здатною до саморозвитку. Інституціалізація в

цьому контексті розуміється як неперервний процес установлення порядку в соціальному просторі, що відображає суперечливий процес боротьби й солідарності агентів, які здійснюють позиційні практики в суспільстві. Такі висновки надають можливість говорити про постійний і необоротний характер інституційних процесів у соціальній системі, а також про їх залежність від власної історії [2] розвитку й функціонування.

Нормативістський підхід, що виник у межах економічного інституціоналізму Д. Нота і продовжив свій науковий розвиток у працях Л. Болтанскі, М. Грановеттера, У. Пауелла, Н. Флігстіна й ін., пропонує розглядати соціальний інститут як зовнішню регламентувальну норму, так звані «правила гри» в суспільстві [2].

Аналіз означених підходів до вивчення соціальних інститутів виявляє, що загальна методологія дослідження ґрунтується на засадах загальнофілософського понятійно-категоріального апарату, а процеси формування та організації інституційної структури суспільства зумовлюються специфікою тієї країни, частиною якої власне є це суспільство, а також особливостями панівних у ній культур, традицій, звичаїв, норм тощо.

Метою статті є соціально-філософське осмислення особливостей інституційної структури суспільства.

Інституційна структура суспільства є взаємопов'язаною сукупністю соціальних інститутів, що формується й функціонує в процесі розвитку суспільства. П. Бурдьє визначає соціальні інститути як важливі джерела формування певної картини світу, що легітиміється й нав'язується членам суспільства. Соціальні інститути виробляють і транслюють дискурси (у формі ідей, понять, категорій, принципів, образів та інших символічних фігур), які задають межі для бачення та осмислення навколишньої реальності [3, с. 121]. О. Русакова й М. Русаков визначають основною місією соціальних інститутів організаційно-дисциплінарну, що полягає в організації соціального життя людей на основі загальноприйнятих стандартів, правил і способів ієрархічної супідрядності. У своїх наукових роботах вищезгадані дослідники справедливо визначають соціальний інститут як владну інстанцію, яка управляє ієрархією статусних ролей і здійснює статусно-рольове позиціонування основних суб'єктів соціального інституту [4]. У загальному вигляді соціальні інститути можна визначити як сукупність різноманітних форм організації та регулювання соціальних відносин, спеціальних закладів, організацій, установ, системи норм, соціальних ролей, що забезпечують реалізацію функцій, необхідних для існування й розвитку як соціальних спільностей, так і всього суспільства загалом. Функціонування соціальних інститутів суспільства визначається специфікою їхньої діяльності, культурно-історичними традиціями тощо.

Соціальні інститути суспільства виконують важливу функцію організації й регулювання певних сфер життєдіяльності людей, а інституційна структура суспільства – функцію адаптації людського суспільства до особливостей зовнішнього середовища, наприклад, політичного, економічного, техногенного, соціокультурного тощо. Відповідаючи вимогам часу та особливостям зовнішнього середовища, інституційна структура є динамічною й реагує на всі зміни, що відбуваються в суспільстві. Інституційні структури являють собою досить складні багатопланові утворення, необхідною складовою яких є глибинні інтегративні структури суспільства, що виникали та формувалися поступово й характеризуються великою інерційністю. Такі структури можна визначити як інституційні матриці. Інституційна

матриця суспільства, як слушно зауважує у своїх наукових роботах М. Клупт, здатна обмежувати зміни інститутів у процесі адаптації до зовнішнього середовища чітко визначеними межами, що дає змогу зберігати цілісність суспільства, його внутрішню логіку й організацію. Залежно від локалізації, історичного розвитку, особливостей культури тощо, різні суспільства можуть мати різні інституційні матриці. Інституційна структура водночас виступає і як носій історичного досвіду певного суспільства, і як активна проміжна ланка між різноманітними соціокультурними, політичними, економічними та іншими процесами [5, с. 285–289].

Інституційна структура суспільства досить тісно пов'язана з поняттям інституційного середовища. У своїх наукових роботах дослідник Л. Кривцун зазначає, що інституційне середовище складається із системоутворювальних правил гри. А наукові розробки термінології інституційної теорії Д. Норта й Л. Девіса передбачають визначення інституційного середовища як сукупності основоположних політичних, соціальних і юридичних правил, що утворюють базис для виробництва, розподілу та обміну в суспільстві. У такому випадку, зазначає Л. Кривцун, інституційна структура – це багатомірна система координат, яку утворює інституційне середовище [6, с. 87].

Кожне суспільство має свою неповторну інституційну структуру, яка складається з певних рівнів і побудована за принципом ієрархії. Найвищий рівень цієї структури передбачає такі елементи, як конституційні правила – правила загального характеру, що структурують взаємовідносини між індивідами й державою, а також індивідів між собою. Конституційні правила є визначальними в установленні ієрархічної структури держави, визначенні правил прийняття рішень щодо формування державних органів влади, форм і правил контролю суспільством дій держави тощо. Наступний рівень становлять правила, які не суперечать елементам вищого рівня, наприклад, кодекси законів або інші нормативні акти. З урахуванням чинного законодавства може формуватися нормативна база організації, підприємства тощо, що передбачає наявність певних внутрішніх правил. Важливо зауважити, що центральним елементом інституційної структури, стрижнем, навколо якого будується вся система правил, прийнятих у суспільстві, є певні аксіоми, неписані закони та уявлення, сформовані на основі релігійних вірувань і досвіду, що передається від покоління до покоління [7].

Основу інституційної структури суспільства як певної системи обмежень утворюють формальні й неформальні правила, що так чи інакше взаємодіють між собою. Правила є загальновизнаними та захищеними в суспільстві приписами, які забороняють або дозволяють певні види дій, поведінки одного індивіда (або групи) під час взаємодії з іншими людьми (або групами). Неформальні правила, так само як і формальні, обмежують, дозволяють чи забороняють поведінку індивіда, але не зафіксовані у вербальній формі, також захищені іншими механізмами. Сутнісною ознакою писаного (формального) правила є те, що відповідність контрольованої ним поведінки цьому правилу можна перевірити завдяки визначеним формальним критеріям.

Щодо співвідношення формальних і неформальних правил, то можна відзначити такі особливості: по-перше, неформальні правила можуть доповнювати формальні правила, що регулюють діяльність індивідів лише до певної міри; по-друге, неформальні правила можуть вступати в конфлікт із формальними (наприклад, формальні правила можуть запроваджуватися ззовні, директивно, а неформальні правила можуть еволюціонувати досить повільно й не сприймаються суспільством у наказовому порядку); по-третє, неформальні правила можуть підтримувати панівні в суспільстві формальні правила; по-четверте, формальні правила можуть запроваджуватися з метою модифікації, переосмислення або зміни неформального обмеження.

У цьому контексті актуально зауважити, що деякі науковці, зокрема Д. Норт і А. Олійник, як основну складову

інституційної структури суспільства виокремлюють норми, які, на відміну від поняття правил, є більш конкретними. Тут норма розуміється як припис певної поведінки, який є обов'язковим для виконання та реалізує важливу функцію підтримки порядку в системі соціальних взаємодій [8, с. 43]. Внутрішня норма може складатися з низки структурних елементів, наприклад, атрибутів, факторів повинності, мети, завдань, умов, за яких норма може діяти [7]. Норми покликані фіксувати правила соціальної поведінки, визначати межі належного й дозволеного в різних умовах. Суспільство контролює виконання цих правил за допомогою відповідних соціальних інститутів, позитивних і негативних санкцій, реакції окремих індивідів і суспільної думки щодо певних дій, моделей поведінки тощо. Соціальні норми характеризуються неперсоніфікованістю адресатів, обов'язковістю виконання й повторюваністю дій, наявністю санкцій за порушення правил поведінки. Норми виникають унаслідок потреби в певній поведінці. Вони зумовлюються рівнем розвитку суспільства, а сферою їхньої дії є соціальні відносини та взаємозв'язки.

У демократичних суспільствах усі соціальні інститути формально є рівними між собою, проте в реальному житті одні соціальні інститути можуть домінувати над іншими. Наприклад, політичні інститути можуть установлювати певні норми або правила щодо функціонування економічних чи культурних інститутів. Необхідно зауважити, що соціальні інститути є досить неоднорідними в суспільстві, а природа правил, що становлять сутність соціальних інститутів, дає змогу поділити їх на формальні та неформальні. Формальним інститутам відповідають формальні правила, санкції за порушення яких мають організований характер. Формальні інститути виникають, як правило, на основі вже наявних неформальних інститутів, яким відповідають неформальні правила та покарання за порушення яких реалізується спонтанним способом [9, с. 144–148].

Для ефективного функціонування формальних інститутів є обов'язкова наявність спеціально створених організацій, що покликані регулювати життєдіяльність людей у тій чи іншій сфері. Неформальні інститути є певним продовженням, розвитком і модифікацією формальних інститутів, соціально санкціонованими нормами поведінки, внутрішніми, обов'язковими для дотримання й виконання стандартами поведінки. В. Дерев'яко справедливо зауважує, що фактично роль неформальних соціальних інститутів виконує так звана господарська етика, яка підвищує рівень суспільного життя [9, с. 144–148]. Вищезазначене дає науковцю змогу зробити висновки про те, що інституційна структура суспільства – це сукупність закладів і організацій, які сформувалися в економічній, соціокультурній, політичній та інших сферах суспільного життя, а також взаємозв'язки, що виникають між ними. Інституційна структура об'єднує суб'єктів різних сфер діяльності в суспільстві, форми взаємодії між ними, зв'язки й відносини, норми, правила, моделі поведінки тощо.

Виокремлення інституційних одиниць суспільства зумовлено необхідністю підтримки неперервності життєдіяльності суспільства завдяки взаємозв'язкам і взаємодії його членів.

Зміни, що відбуваються в суспільстві, зумовлюють порушення рівноваги в інституційній структурі (невідповідність розвитку й формування потреб у суспільстві ефективності функціонування традиційних або швидкості (своєчасності) виникнення нових соціальних інститутів). У зв'язку із суспільною потребою соціальні інститути виникають і функціонують завдяки тому, що є важливим механізмом підтримання соціального порядку, регулювання та соціального контролю процесів взаємодії й взаємовідносин людей у різних сферах їхньої життєдіяльності. Сутність підтримки чинного та організації нового соціального порядку в суспільстві полягає саме в підтримці традиційних і виникненні, розвитку нових соціальних інститутів, які здатні регулювати, контролювати, обмежувати поведінку соціаль-

них суб'єктів, а також створювати сприятливі умови для їхньої ефективної взаємодії й соціальної діяльності.

Виникнення та розвиток соціальних інститутів суспільства не можуть бути хаотичними, спонтанними процесами. Рішення про зміни формалізованих норм і правил приймаються за участю владних і законодавчих органів, які, як правило, є дещо консервативними щодо питань інституційних перетворень, піддаються впливу окремих груп і партій, що може зумовлювати протягом певного часу відтворення неефективних соціальних інститутів. Очевидним є той факт, що держава під впливом конкретних історичних і культурних умов розвитку може або сприяти створенню та підтримці ефективних соціальних інститутів, або перешкоджати їх створенню, підтримувати неефективні, консервативні інститути. Зміни, які відбуваються в інституційній структурі, незалежно від ступеня їх важливості й необхідності, потребують тривалого часу, значних витрат і зусиль, сприятливих умов тощо. Отже, інституційна структура суспільства є певним упорядкованим комплексом актуальних, ефективних, життєздатних формальних і неформальних інститутів, які відповідають суспільним потребам та інтересам і здатні регулювати, координувати соціальну діяльність і взаємодію, що є необхідною умовою існування й розвитку суспільства [9, с. 144–148].

Отже, інституційна структура суспільства є сукупністю певним чином упорядкованих соціальних інститутів, які утворюють єдине ціле. Її основу утворює система формальних правил і норм, що регулює, координує та контролює соціальну діяльність і взаємодію між членами суспільства. Така система є динамічною, знаходиться в постійному русі: правила й норми можуть створюватися, розвиватися, відмірати, формалізуватися, підкріплюватися новими санкціями тощо. Змінюючись у суспільстві, нормативні системи змінюють і ставлення до них.

Створення й розвиток ефективної інституційної структури, інституційні інновації та перетворення повинні відповідати умовам функціонування суспільства, потребам його членів, можливостям держави щодо їх реалізації тощо. У підсумку зазначимо, що стан сучасного українського суспільства характеризується певною інституційною нестабільністю, значним розривом між формальними й неформальними інститутами, що уповільнює процеси формування інституційної структури в нових умовах розвитку. Важливо зауважити, що на сьогодні цілеспрямоване створення та підтримка ефективної функціональної інституційної структури є важливою умовою розвитку українського суспільства.

Література

1. Ефимова Т.В. Социальные институты: опыт культурологического анализа / Т.В. Ефимова // Культурологический журнал. – 2013. – №11. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.cr-journal.ru/rus/journals/189.html&j_id=13.
2. Шелонаев С.И. Институционализация медиапространства в российском обществе : автореф. дисс. ... докт. социол. наук : спец. 22.00.04 «Социальная структура, социальные институты и процессы» / С.И. Шелонаев. – СПб., 2013. – 43 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : URL : <http://www.dslib.net/soc-struktura/institucionalizaciamediaprostranstva-v-rossijskom-obwestve.html>.
3. Социоанализ Пьера Бурдьё // Альманах Российско-французского центра социологии и философии Института социологии Российской Академии наук. – М. : Институт экспериментальной социологии ; СПб. : Алетейя, 2001. – 228 с.
4. Русакова О.Ф. PR-дискурс: теоретико-методологический анализ / О.Ф. Русакова, В.М. Русаков. – Екатеринбург : УрО РАН, Институт международных связей, 2008. – 340 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : URL : http://www.madipi.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=27&limitstart=14

5. Клупт М.А. Демография регионов Земли / М.А. Клупт. – СПб. : Питер, 2008. – 346 с.

6. Кривцун Л.А. Формирование институциональной среды экономики и природа структурных сдвигов / Л.А. Кривцун // Научные труды ДонНТУ. Серия «Экономическая». – 2005. – Вып. 89-1. – С. 86–92.

7. Неоинституциональная экономическая теория : [учебное пособие] / под ред. В.В. Разумова. – М. : Финансовая академия при Правительстве РФ, 2005. – 338 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : URL : <http://www.mirkin.ru/docs/dumnaa/net01.pdf>.

8. Олейник А.Н. Институциональная экономика : [учебное пособие] / А.Н. Олейник. – М. : ИНФРА-М, 2004. – 416 с.

9. Деревянко В.М. Некоторые проблемы формирования институциональной структуры экономики России / В.М. Деревянко // Вестник Санкт-Петербургского университета ГПС МЧС России. – 2009. – № 2. – С. 144–148.

Анотація

Литовченко І. В. Інституційна структура суспільства: соціально-філософський аналіз. – Стаття.

У статті здійснюється соціально-філософський аналіз особливостей інституційної структури суспільства. Для досягнення поставленої мети проаналізовано основні категорії інституційної теорії, зокрема інститут, інституційну структуру, норми тощо. Показано, що кожне суспільство має свою специфічну інституційну структуру, яка зумовлюється його культурно-історичними умовами розвитку та функціонування. Інституційна структура суспільства як багаторівневе утворення являє собою сукупність численних закладів, організацій, установ, норм, правил, моделей поведінки, що створюються в політичній, економічній, соціальній, культурній та інших сферах життєдіяльності людей, а також взаємозв'язків і взаємодій, які виникають між ними.

Ключові слова: соціальний інститут, інституційна структура, суспільство, норма, правило.

Аннотация

Литовченко И. В. Институциональная структура общества: социально-философский анализ. – Статья.

В статье осуществляется социально-философский анализ особенностей институциональной структуры общества. Для достижения поставленной цели проанализированы основные категории институциональной теории, в частности институт, институциональная структура, нормы и т. д. Показано, что каждое общество имеет свою специфическую институциональную структуру, которая обуславливается его историческими условиями развития и функционирования. Институциональная структура общества как многоуровневое образование представляет собой совокупность множества заведений, организаций, учреждений, норм, правил, моделей поведения, которые создаются в политической, экономической, социальной, культурной и других сферах жизнедеятельности людей, а также взаимосвязей и взаимодействий, что возникают между ними.

Ключевые слова: социальный институт, институциональная структура, общество, норма, правило.

Summary

Lytovchenko I. V. The institutional structure of society: socio-philosophical analysis. – Article.

The article is a social-philosophical analysis of the features of the institutional structure of society. To achieve this goal the author analyzes the main categories of institutional theory, in particular, institute, institutional structures, rules and more. It is shown that every society has its specific institutional framework that is determined by cultural and historical conditions of development and functioning. The institutional structure of society as tiered formation, is a combination of many institutions, organizations, institutions, norms, rules, patterns of behavior that are created in the political, economic, social, cultural and other spheres of human activity, as well as the relationships and interactions arise between them.

Key words: social institution, institutional structure, society, rules, regulations.